

Теорія та історія державного управління

УДК 35.072.2+323.2

Куц Богдан Юрійович

*аспірант кафедри публічного управління та державної служби
Навчально-наукового інституту «Інститут державного управління»
Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна*

Kuts Bohdan

*Postgraduate Student of the Department of Public Administration and Civil Service
Educational and Scientific Institute «Institute of Public Administration» of the
V.N. Karazin Kharkiv National University
ORCID: 0000-0002-9009-3970*

**ПУБЛІЧНО-УПРАВЛІНСЬКА ЕКСПЛІКАЦІЯ ПРОБЛЕМАТИКИ
РОЗВИТКУ ВЗАЄМВІДНОСИН ДЕРЖАВИ ТА СУСПІЛЬСТВА
PUBLIC-MANAGEMENT EXPLICATION OF CHALLENGES IN THE
DEVELOPMENT OF STATE-SOCIETY RELATIONS**

***Анотація.** У публічно-управлінському дискурсі в розумінні поняття «держава» переважно мають на увазі окремий комплекс політичних інституцій, метою яких є організація панування на визначеній території задля спільних інтересів.*

Констатовано, що держави в сучасному розумінні цього поняття стали виникати в епоху Нового часу в Європі. Національна держава – це сьогодні базовий суб'єкт у сфері міжнародних відносин. Загалом, ідеї державного суверенітету, легітимності верховної влади, будучи базовими принципами Вестфальської системи міжнародного права, і сьогодні є одними з ключових для публічно-управлінського дискурсу.

У кристалізації основ теорії публічного управління щодо взаємовідносин суспільства та держави вагомим значення набули ідеї

теоретиків доби Нового часу щодо проблематики громадянського суспільства.

У сучасній теорії демократії вважається, що громадянське суспільство має пріоритет над державою. Для оптимального функціонування громадянського суспільства набувають важливості категорії свободи, приватної власності, верховенства права та ін.

Загалом, у сучасному публічно-управлінському дискурсі концепти суспільства та держави не ототожнюються. Таке розуміння притаманне для держав з демократичним політичним режимом. В історії суспільно-політичної думки існували напрями, де вважалося нормою ототожнення суспільства і держави (філософія Платона, теорія марксизму). Переважно означені інтенції ототожнення суспільного та державного характерні для тоталітарних політичних режимів.

Розвинуте громадянське суспільство – одна з основних ознак стабільної демократичної системи. Інститут держави в умовах демократичного розвитку покликаний виступати тільки в ролі інструменту, що слугує громадянам. Розквіт інституцій громадянського суспільства уможлиблюється за умови обмежень повноважень державних інституцій та за умови реальної демократичної підзвітності. У цілому, сукупність інституцій розвинутого громадянського суспільства та конституційної демократії є фундаментом стабільності політичного порядку.

Ключові слова: *держава, суспільство, громадянське суспільство, публічне управління, національна держава, свобода, приватна власність.*

Summary. *In the public-managerial discourse, the concept of «state» mainly means a separate complex of political institutions, the purpose of which is to organize domination in a certain territory for the sake of common interests.*

It is stated that states in the modern sense of this concept began to arise in the era of the New Age in Europe. The national state today is a basic subject in

the field of international relations. In general, the ideas of state sovereignty, the legitimacy of the supreme power, and the basic principles of the Westphalian international law system are still key to public management discourse.

In the crystallization of the foundations of the theory of public administration on the relationship between society and the state, the ideas of theorists of the New Age on the problems of civil society gained significant importance.

In modern democracy theory, it is believed that civil society has priority over the state. For the optimal functioning of civil society, the categories of freedom, private property, the rule of law, etc. become important.

In general, the concepts of society and the state are not identified in the modern public-managerial discourse. The concept of this knowledge is innate in countries that have a democratic political system. In the history of socio-political thought, there were directions where it was considered the norm to identify society and the state (Plato's philosophy, the theory of Marxism). Typically, the identification of social and state intentions is a defining feature of totalitarian political regimes.

A developed civil society is one of the main features of a stable democratic system. The institution of the state in a democratic development is called upon to act only as an instrument that serves citizens. The growth and success of civil society organizations rely on the restrictions placed on state institutions' authority and the presence of genuine democratic accountability. The stability of the political order is built upon the entirety of institutions within a developed civil society and constitutional democracy.

Key words: *state, society, civil society, public administration, national state, freedom, private property.*

Постановка проблеми. Проблематика публічно-управлінського аналізу розвитку взаємовідносин держави та суспільства набуває актуальності для сучасного українського політичного процесу, зокрема, з огляду на російську агресію проти України. Саме в час війни постає необхідність формування нових управлінських стратегій, застосовних у кризовий період. В означеному контексті набуває актуальності виявлення форм ефективної співпраці між інституціями громадянського суспільства та держави. Разом з тим, існує нагальна потреба публічно-управлінського переосмислення еволюції взаємодії держави та суспільства у контексті пріоритетів демократичного дискурсу та дискурсу націоналізму задля формування оптимальних управлінських стратегій в політичному просторі України.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблематика взаємовідносин держави та суспільства, специфіки формування громадянського суспільства активно досліджується в публічно-управлінському, політологічному, соціально-філософському дискурсах як зарубіжними (Арістотель, П. Бернем, Е. Берк, Г.В.Ф. Гегель, Т. Гоббс, І. Кант, Дж. Локк, Н. Макіавеллі, Ш.-Л. Монтеск'є, Ж.-Ж. Руссо, А. Сміт, Платон, К. Поппер, А. де Токвіль та ін.), так і вітчизняними теоретиками (В. Бакуменко, О. Батанов, В. Бульба, В. Дзюндзюк, Г. Зеленько, В. Золотарьов, О. Крутій, В. Мартиненко, В. Солових, Ю. Сурмін, Ю. Тодика, Г. Щедрова та ін.). У той же час особливості еволюції взаємодії держави та суспільства недостатньо висвітлені в публічно-управлінському контексті.

Формулювання цілей статті. Метою статті є виявлення специфіки розвитку взаємовідносин держави та суспільства в публічно-управлінському контексті у вимірах пріоритетів демократичного дискурсу.

Виклад основного матеріалу. У розумінні сутності держави співіснують два взаємодоповнюючих контексти – «широке» та «вузьке» значення. У «широкому» значенні концепт держави переважно

ототожнюють з поняттям країни загалом.

Публічно-управлінський дискурс у розуміння поняття «держава» послуговується «вузьким» значенням цього терміну. У «вузькому» значенні під державою мають на увазі окремий комплекс політичних інституцій, метою яких є організація панування на визначеній території задля спільних інтересів [4, с. 177].

Епоха Античності прославилася існуванням міст-держав – полісів. Втім, ці давні утворення важко назвати державами в сучасному розумінні цього терміну, оскільки була відсутня така важлива ознака держави як публічна влада. Власне кажучи, терміном «поліс» охоплюються і поняття тогочасної держави, і поняття суспільства. Разом з тим, давньогрецькі міста-поліси подарували дискурсу сучасної держави систему «прямої демократії».

В Античності вважалося, що соціальна та природна сфери нероздільні. Тому одні й ті ж закони панують над природним («фюзіс») та соціальним («номос»). Софісти вперше піддали критиці цю ідею, аргументуючи, що світ соціальних взаємодій керується власними, відмінними від природних, законами. Але ці аргументи не набули підтримки в епоху Античності.

Слід зазначити, що культура Античності вважається культурою циклічного часу. Тобто, все повторюється, бо час рухається по колу. Такі уявлення були детерміновані спостереженнями за природою, коли ніч і день періодично змінювалися. Вважалося, що світ соціальних взаємодій також існує у таких циклічно-незмінних умовах. Тому зміни та новації не віталися. Платон зазначав, що немає для держави нічого більш згубного, ніж новації та пошук змін [15].

На думку К. Поппера, нездатність до розмежування юридичних і природних законів характерна для племінного табуїзму, оскільки саме там і юридичні, і природні закони вважаються магічними [11, с. 27]. Разом з тим,

ідея про відділення «номосу» від «фюзіса» стала вагомою для майбутнього дискурсу держави.

Не зовсім доречно розмірковувати про існування інституту держави в епоху Середньовіччя, оскільки не існувало єдиного інституту влади на певній території. Така феодална влада у Західній Європі була розосереджена. Більше того, влада була приватизована, «перебувала в руках приватних власників, чиє майно – отримане в обмін на присягу про вірність – правило за основну економічну одиницю суспільства й водночас надавало власникам політичної ваги» [4, с. 178]. Не існувало й єдиного законодавчого поля, зокрема єдиної системи оподаткування. Загалом, за таких умов неможливо розмірковувати про відділеність суспільства від владного класу. Адже кожен «власник влади» визначав власні закони для підвладних. Відповідно, взаємовідносини між органами влади та підвладними були надто далекими від сучасних уявлень про демократичність публічного управління, оскільки у цьому симбіозі «власникам влади» належали необмежені права.

Ідея відділення державної та приватної сфер, що відображена в римському праві, стала внеском Риму у дискурс сучасної держави [4, с. 177].

Держави в сучасному розумінні цього поняття стали виникати в епоху Нового часу в Європі. Вагомий внесок у питання виникнення держав сучасного типу здійснив націоналізм. Власне кажучи, ідеологія націоналізму суто технологічно вирішила проблему чіткої прив'язки конкретної території до певної нації. Кордони стали непорушними, а в межах держав став діяти закон один для всіх. Це вирішило вічну проблему колишніх династичних утворень з плаваючими кордонами, коли частини території віддавалися у спадок чи просто дарувалися, що унеможливлювало ефективність управління територіями.

У контексті дискурсу націоналізму, зазначав Б. Андерсон, появився новий спосіб уявлення спільноти як окремого цілого. Уявлення індивіда

щодо себе, як представника певної нації, витіснило релігійний спосіб уявлення спільнот, який був домінуючим у попередні епохи: християнин, іудей тощо.

Нація, на думку Б. Андерсона, є уявленою політичною спільнотою. «Вона уявлена тому, що представники навіть найменшої нації ніколи не знатимуть більшості зі своїх співвітчизників, не зустрічатимуть і навіть не чутимуть нічого про них, і все ж в уяві кожного житиме образ їх співпричетності» [1, с. 22]. Хоча націоналізм за мірками історії появився недавно – всього трохи більше, ніж двісті років тому – він спричинив значні зрушення у суспільній свідомості. У наш час кожен індивід вже мислить категоріями дискурсу націоналізму, знаючи, що народжується з певною національністю так само, як і з певною статтю [1, с. 21].

Врешті, після укладання Вестфальського миру в 1648 році, поняття «нація» із суто етнічного перетворилося на політичне. Вестфальською системою міжнародних відносин було закладено політико-правові підвалини для втілення та реалізації принципу суверенітету національних держав [5, с. 11–78]. Ця модель світового порядку була сформована внаслідок Тридцятилітньої війни, яка, знекровивши Європу, завершилася Вестфальським миром у 1648 році.

До появи Вестфальської системи міжнародних відносин домінуючим принципом міждержавних та внутрішньодержавних відносин було право сили. Вестфальська система легітимізувала принцип недоторканності суверенних національних держав.

Таким чином, національна держава – це сьогодні базовий суб'єкт у сфері міжнародних відносин. Загалом, ідеї державного суверенітету, легітимності верховної влади, будучи базовими принципами Вестфальської системи міжнародного права, і сьогодні є одними з ключових для публічно-управлінського дискурсу.

У кристалізації основ публічно-управлінського дискурсу щодо проблематики взаємовідносин суспільства та держави вагомим значення набули ідеї теоретиків доби Нового часу. Чітка концептуальна демаркація між категоріями держави та суспільства була здійснена у договірних концепціях Т. Гоббса, Дж. Локка, Ж.-Ж. Руссо та ін. Згідно з означеними теоріями, індивіди спочатку шляхом взаємодій організовують суспільство. І лише потім за допомогою договорів формують державу, яка покликана захищати їхні природні права, забезпечувати безпеку.

Епоха Нового часу подарувала публічно-управлінському дискурсу ідею громадянського суспільства, яку Г. Гегель вважав породженням сучасного йому світу. На думку Г. Гегеля, «громадянське суспільство – це відмінність, яка постає між сім'єю й державою, якщо навіть його формування відбувається пізніше, як формування держави» [6, с 169]. Основою громадянського суспільства є приватна власність та всезагальна формальна рівність людей. Громадянське суспільство покликане захищати індивіда, його права.

Зasadничою категорією філософії Г. Гегеля є «абсолютна ідея», яка розвивається за принципом діалектичної тріади: теза – антитеза – синтез. Тобто, певне «одичне» (теза) діалектично протистоїть «особливому» (антитеза), У результаті цього протистояння народжується «всезагальне» (синтез).

Гегелівська тріада «сім'я» – «громадянське суспільство» – «держава» також вписується в логіку розвитку абсолютної ідеї.

Сім'я та корпорація, на думку Г. Гегеля, моральні корені держави. Саме тому дезорганізація громадянського суспільства стає результатом порушення «святості шлюбу та честі в корпорації» [6, с 210].

Разом з тим, ключовою ідеєю філософії Г. Гегеля щодо проблематики громадянського суспільства є пріоритет держави над громадянським суспільством.

У сучасному демократичному дискурсі все навпаки: вважається, що саме громадянське суспільство має пріоритет над державою. Ця ідея також була детально описана у працях теоретиків доби Нового часу. Зокрема, набули розвитку ідеї стосовно взаємовідносин суспільства та держави, які згодом стали основою ліберально-демократичного дискурсу (Т. Гоббс, І. Кант, Дж. Локк, Дж. Сміт, Г. Спенсер та ін.).

Поняття власності стало вважатися наріжним каменем для ефективного функціонування громадянського суспільства.

Цікаво в означеному контексті, що розвиток капіталізму в Європі, на думку Г. Тарда, детермінував зміщення акцентів у сприйнятті власності. Став знецінюватися престиж тієї власності, що була набута шляхом спадкування. Натомість високо цінуватися стала власність, яка була придбана завдяки особистій праці [16, р. 321].

Арістотель щодо проблематики власності також стояв на позиції пріоритетності приватної власності, зазначаючи: «неможливо передати словами, наскільки усвідомлення того, що тобі щось належить, дає втіху» [2, с. 41].

На думку Дж. Локка, саме інститут власності покликана оберігати держава. Теоретик зазначав, що «першочерговою і головною метою об'єднання людей у спільнотворення та передачі себе під владу уряду є збереження власності» [9, с. 195]. Згідно з поглядами Дж. Локка, поняття власності включає три компоненти природних прав людини: право на життя, право на свободу, право на володіння (Lives, Liberties and Estates). Тому, захищаючи інститут власності, держава захищає природні права індивіда на життя, на свободу, на володіння майном. Відповідно, існування інституту держави детерміноване необхідністю захисту означених природних прав.

Загалом, розмежування суспільного та державного – базова ідея, що піддавалася всебічному аналізу теоретиків Нового часу з різних сфер суспільно-політичного та соціально-гуманітарного знання.

У межах дискурсів марксизму, політичної соціології, політичної антропології у розумінні взаємовідносин держави та суспільства дослідницькі акценти переважно сфокусовані на ролі структур, що забезпечують примус, претендуючи на виняткове право застосовувати силу для вирішення соціальних проблем.

Таке розуміння держави тісно корелює з постулатом «монополії на насильство» М. Вебера, який зазначав, що держава – це будь-яка людське спільнота, яка в межах певної території успішно претендує на монополію легітимного застосування фізичної сили [17, с. 2].

Окрім категорії власності, для оптимального функціонування громадянського суспільства набула важливості категорія свободи, яка стала ключовою ідеологемою ліберально-демократичного дискурсу.

Поняття свободи знайшло своє висвітлення у Декларації прав людини та громадянина, прийнятій у 1789 р.: «свобода полягає в можливості робити все, що не завдає шкоди іншому: таким чином, здійснення природних прав кожної людини обмежене лише тими межами, які забезпечують іншим членам суспільства користування тими ж правами. Ці межі можуть бути визначені тільки законом» [14, с. 4].

У концептуалізації поняття свободи Т. Гоббс зазначає, що під свободою «розуміється відсутність зовнішніх перешкод, які часто можуть відбирати в людини частину її влади робити те, що вона бажала б, але не можуть завадити їй використовувати владу, що в неї залишилась, на власний розсуд та як їй підказує розум» [7, с. 155].

І. Кант вважав, що для державного устрою має бути пріоритетним принцип людської свободи. Основою державного устрою має бути «конституція, заснована на найбільшій людській свободі за законами,

завдяки яким свобода кожного сумісна зі свободою всіх інших» [8, с. 223]. З точки зору І. Канта, свободу, яка сама по собі не зв'язана законами, здатний обмежувати розум. Теоретик зазначав, що саме розум дає «закони, які суть імперативи, тобто об'єктивні закони свободи» [8, с. 455]. Адже необмежена свобода здатна перетворитися на сваволю.

У суспільствах, де цінується свобода індивіда, більше шансів на розвиток, ніж у суспільств тоталітарного та авторитарного типу політичних режимів із переважанням владного контролю над різноманітними сферами суспільного буття.

Індивід, який формує власні ініціативи, служить інтересам суспільства значно більше, ніж за умови, коли б його дії повністю контролювалися владними структурами. У такому суспільстві не вигідне штучне регулювання економіки, яка наразі спонтанно організовується, забезпечуючи добробут різних верств населення [13, с. 905].

Згідно з концепцією А. Сміта, головною метою держави є політика невтручання в індивідуальну діяльність людей. Бо лише наявність власної вигоди для конкретної людини неминуче «приводить її до вибору того заняття, що є найвигіднішим для суспільства» [13, с. 906].

Сучасна публічно-управлінська теорія базується на розумінні концепту свободи у двох контекстах – «свобода-від» та «свобода-для». На думку І. Берліна [3], традиція аналізу категорії свободи у негативному вимірі («свобода-від») більш давня. Під негативною свободою мається на увазі звільнення індивіда від ряду обмежень, від злиднів, від голоду тощо. Поняття позитивної свободи («свобода-для») з'являється пізніше, коли індивід прагне розширення меж свободи задля власної самореалізації.

У сучасній концептуалізації поняття свободи можна виділити різні взаємопов'язані рівні. Сучасна соціальна система, зазначав М.В. Попович, базується на трьох ключових цінностях: ринкова економіка, парламентська демократія та національна державність. Цю соціальну систему прийнято

називати європейською або західною. Означені цінності фактично є різними виразами принципу свободи: «свободи як економічної незалежності індивіда від соціальних сил, ґрунтованої на приватній власності; політичних свобод як можливостей брати участь в управлінні державою; національної свободи як незалежності від чужоземного панування» [10, с. 537].

У наш час, зазначає Дж. Ролз, «основні свободи визначаються інституційними правами та обов'язками, які уповноважують громадян робити, при бажанні, різні речі й забороняють при цьому втручатися іншим. Основні свободи є структурою легально захищених шляхів і можливостей» [12, с. 310].

Висновки і перспективи подальших досліджень. Таким чином, у сучасному публічно-управлінському дискурсі концепти суспільства та держави не ототожнюються. Таке розуміння притаманне стосовно держав з демократичним політичним режимом. В історії суспільно-політичної думки існували напрями, де вважалася нормою невіддільність суспільства від держави (наприклад, філософія Платона, теорія марксизму). Власне, й у практичній площині було реалізовано приклади невіддільності суспільних та державних форм буття: Античні міста-поліси, СРСР. При такому осмисленні невіддільності суспільства від держави, вважається, що життя соціуму повинне регулюватися державою, що нівелює індивідуальні свободи людей. Більше того, при такому симбіозі суттєво розмивається межа відмінностей між сферами приватного і громадського та знецінюється поняття особистості. Переважно означені інтенції ототожнення суспільного та державного характерні для тоталітарних політичних режимів.

Загалом, у сучасному політико-управлінському дискурсі сформована чітка концептуальна межа між суспільством та державою. Розвинуте громадянське суспільство – одна з основних ознак стабільної демократичної системи. Інститут держави в умовах демократичного розвитку покликаний виступати тільки в ролі інструменту, що слугує громадянам. Громадянське

суспільство формується з індивідів, здатних до самоорганізації, які поважають закони держави, які користуються гарантованими та захищеними з боку держави індивідуальними правами. Розквіт інституцій громадянського суспільства уможлиблюється за умови обмежень повноважень державних інституцій та за умови реальної демократичної підзвітності. У цілому, сукупність інституцій розвинутого громадянського суспільства та конституційної демократії є фундаментом для стабільності політичного порядку.

За умов демократичного врядування державі не дозволено здійснювати втручання в приватне життя людини. Свободу людини, її гідність, безпеку забезпечує право, яким обмежується втручання держави в процеси суспільного буття.

Література

1. Андерсон Б. Уявлені спільноти. Міркування щодо походження й поширення націоналізму / пер. з англ. В. Морозова. Київ : Критика, 2001. 272 с.
2. Арістотель. Політика / пер. з давньогр. О. Кислюк. Київ : Основи, 2000. 238 с.
3. Берлін І. Чотири есе про свободу / пер. з англ. О. Коваленка. Київ : Основи, 1994. 272 с.
4. Бернем П. Держава. *Короткий оксфордський політичний словник* / пер. з англ. ; за ред. І. Макліна, А. Макмілана. Київ : Видавництво Соломії Павличко «Основи», 2005. С. 177–181.
5. Білер Г. Дмитрієв А. Вестфальський мир 1648 року (до 350-ї річниці договорів). Київ : ІнЮре, 1998. 180 с.
6. Гегель Г.В.Ф. Основи філософії права або Природне право і державознавство / пер. з нім. Р. Осадчука та М. Кушніра. Київ : Юніверс, 2000. 336 с.

7. Гоббс Т. Левіафан, або Суть, будова і повноваження держави церковної та цивільної / пер. з англ. Київ : Дух і Літера, 2000. 606 с.
8. Кант І. Критика чистого розуму / пер. з нім. І. Бурковського. Київ : «Юніверс», 2000. 504 с.
9. Лок Дж. Два трактати про врядування / пер. з англ. О. Терех, Р. Димерець. Київ : Видавництво Соломії Павличко «Основи», 2001. 265 с.
10. Попович М.В. Нарис історії культури України. Київ : «АртЕк», 2001. 728 с.
11. Поппер К. Відкрите суспільство та його вороги : В 2-х т. / пер. з англ. О. Коваленка. Київ : Видавництво «Основи», 1994. Т. 1 : У полоні Платонових чарів. 444 с.
12. Ролз Дж. Політичний лібералізм / пер. з англ. О. Мокровольський. Київ : Видавництво Соломії Павличко «ОСНОВИ», 2000. 382 с.
13. Сміт А. Дослідження про природу і причини багатства народів / пер. з англ. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Smit_Adam/Bahatstvo_narodiv_Doslidzhenni_a_pro_pryrodu_ta_prychyny_dobrobutu_natsii.pdf? (дата звернення: 30.06.2023).
14. Déclaration des Droits de l'Homme et du Citoyen de 1789 / Conseil constitutionnel. URL: <https://www.conseil-constitutionnel.fr/le-bloc-de-constitutionnalite/declaration-des-droits-de-l-homme-et-du-citoyen-de-1789> (дата звернення: 30.06.2023).
15. Plato. Laws (dialogue). Book VII. URL: https://www.gutenberg.org/files/1750/1750-h/1750-h.htm#link2H_4_0010 (дата звернення: 30.06.2023).
16. Tarde G. Les lois de l'imitation. Paris, 1890. 388 p. URL: https://philosophie.universite.tours/documents/1890_Gabriel_Tarde.pdf (дата звернення: 30.06.2023).

17. Weber M. Polityka jako zawód i powołanie. Kraków-Warszawa: SIW ZNAK, Fundacja im. Stefana Batorego, 1998. S. 55–69. URL: <https://docplayer.pl/45286284-Max-weber-polityka-jako-zawod-i-powolanie-1.html> (дата звернення: 30.06.2023).

References

1. Anderson B. Uyavleni spilnoty. Mirkuvannya shchodo pokhodzhennya y poshyrennya natsionalizmu / per. z anhl. V. Morozova. Kyiv : Krytyka, 2001. 272 s.
2. Aristotel. Polityka / per. z davniohr. O. Kyslyuk. Kyiv : Osnovy, 2000. 238 s.
3. Berlin I. Chotyry ese pro svobodu / per. z anhl. O. Kovalenka. Kyiv : Osnovy, 1994. 272 s.
4. Bernem P. Derzhava. Korotkyy oksfordskyy politychnyy slovnyk / per. z anhl. ; za red. I. Maklina, A. Makmilana. Kyiv : Vydavnytstvo Solomiyi Pavlychko «Osnovy», 2005. S. 177–181.
5. Biler H. Dmytriyev A. Vestfalskyy myr 1648 roku (do 350-i richnytsi dohovoriv). Kyiv : InYure, 1998. 180 s.
6. Hehel H.V.F. Osnovy filosofiyi prava abo Pryrodne pravo i derzhavoznavstvo / per. z nim. R. Osadchuka ta M. Kushnira. Kyiv : Yunivers, 2000. 336 s.
7. Hobbs T. Leviafan, abo Sut, budova i povnovazhennya derzhavy tserkovnoyi ta tsyvilnoyi / per. z anhl. Kyiv : Dukh i Litera, 2000. 606 s.
8. Kant I. Krytyka chystoho rozumu / per. z nim. I. Burkovskoho. Kyiv : «Yunivers», 2000. 504 s.
9. Lok Dzh. Dva traktaty pro vryaduvannya / per. z anhl. O. Terekh, R. Dymerecs. Kyiv : Vydavnytstvo Solomiyi Pavlychko «Osnovy», 2001. 265 s.

10. Popovych M.V. *Narys istoriyi kultury Ukrayiny*. Kyiv : «ArtEk», 2001. 728 s.
11. Popper K. *Vidkryte suspilstvo ta yoho vorohy* : V 2-kh t. / per. z anhl. O. Kovalenka. Kyiv : Vydavnytstvo «Osnovy», 1994. T. 1 : U poloni Platonovykh chariv. 444 s.
12. Rolz Dzh. *Politychnyy liberalizm* / per. z anhl. O. Mokrovolskyy. Kyiv : Vydavnytstvo Solomiyi Pavlychko «OSNOVY», 2000. 382 s.
13. Smit A. *Doslidzhennya pro pryrodu i prychny bahatstva narodiv* / per. z anhl. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Smit_Adam/Bahatstvo_narodiv_Doslidzhennya_pro_pryrodu_ta_prychny_dobrobutu_natsii.pdf? (Accessed 30 June 2023).
14. *Déclaration des Droits de l'Homme et du Citoyen de 1789* / Conseil constitutionnel. URL: <https://www.conseil-constitutionnel.fr/le-bloc-de-constitutionnalite/declaration-des-droits-de-l-homme-et-du-citoyen-de-1789> (Accessed 30 June 2023).
15. Plato. *Laws* (dialogue). Book VII. URL: https://www.gutenberg.org/files/1750/1750-h/1750-h.htm#link2H_4_0010 (Accessed 30 June 2023).
16. Tarde G. *Les lois de l'imitation*. Paris, 1890. 388 p. URL: https://philosophie.universite.tours/documents/1890_Gabriel_Tarde.pdf (Accessed 30 June 2023).
17. Weber M. *Polityka jako zawód i powołanie*. Kraków-Warszawa: SIW ZNAK, Fundacja im. Stefana Batorego, 1998. S. 55–69. URL: <https://docplayer.pl/45286284-Max-weber-polityka-jako-zawod-i-powolanie-1.html> (Accessed 30 June 2023).